

Πρόλογος για την ελληνική έκδοση

Στον κόσμο της επιστήμης, όνειρα και εφιάλτες συναντώνται και περιπλέκονται. Οι πορείες πολλές φορές θολώνουν και οι δυνατότητες προσδιορισμού και επαναπροσδιορισμού μειώνονται. Οικονομία, ιδεολογία και πολιτική δεν δίνουν απλά το παρόν στις αξίες του επιστήμονα και στις αρχικές προθέσεις και υποθέσεις εργασίας. Μέσα από παραδόσεις, κυρίαρχα συμπεριφέροντα, πρότυπα ζωής και κρατικές παρεμβάσεις, οι έννοιες, οι στόχοι και οι κανόνες της έρευνας στρεβλώνουν. Η κοινωνική πολιτική για τη ζωή αρχίζει να μοιράζεται μεταξύ των ιδεών και συνηθειών που έχουν κληρονομηθεί και των νέων προκλήσεων που έχουν έρθει στο φως. Η εύστοχη παρατήρηση του Καρλ Μαρξ (1973) ότι «η παράδοση των πεθαμένων γενεών βαραίνει σαν ένας εφιάλτης στο μυαλό των ζωντανών», ή του Μαξ Βέμπερ ότι η σύγκυση μεταξύ επιστήμης και συμφερόντων οδηγούν σε μια κοινωνική πολιτική των *μέσων όρων*, είναι σήμερα επίκαιρη. Η κατάσταση δυσκολεύει ακόμα παραπάνω όταν οι δυνατότητες επιστημονικής και ανεξάρτητης μελέτης συρρικνώνονται ή και αντικαθιστώνται από τα καθορισμένα πλαίσια των κρατικών ή ιδιωτικών προγραμμάτων έρευνας που αποτελούν μέρος συγκεκριμένων κοινωνικών πολιτικών και σε τελική ανάλυση συνηγορούν υπέρ μιας κατευθυνόμενης επιστήμης¹.

1. Βλ. Passmore J. (1953), «Can the Social Sciences be value-free?», σ. 674-

Συνειδητά ή όχι ερχόμαστε πολλές φορές στο δύσκολο σημείο της μη διάκρισης μεταξύ της προστασίας της ζωής και της προστασίας κυρίαρχων συμφερόντων, ή, όπως τόνιζε και ο καθηγητής κοινωνιολογίας Γκέραν Θέρμπορν (Göran Therborn) στις διαλέξεις του στο London School of Economics τη δεκαετία του 1980, της προστασίας του κοινωνικού συστήματος, της λειτουργίας του και της κοινωνικής συνοχής του. Διακρίσεις, ετικέτες (labels) και εικασίες για τον άνθρωπο στην κοινωνία αποκτούν στην επιστήμη ιδιαίτερη ισχύ και σημασία. Με την υιοθέτησή τους, διάφορα στρώματα εμπειρογνομόνων, διεκπεραιωτών, επιχειρηματιών ή γραφειοκρατών της επιστήμης ειδικεύονται, ενίοτε άθελά τους, σε πολιτικές ζωής (politics of life), περιχαράκωσης προνομίων και, μέσα από την ταξινόμηση των ανθρώπων και τη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων, στη νομιμοποίηση και αναπαραγωγή τους. Στην πορεία του εικοστού αιώνα αυτό επαληθεύτηκε με τον πιο δραματικό τρόπο, με τις πολιτικές ιδρυματοποίησης, εξάλειψης και αφομοίωσης ή κοινωνικής ένταξης των «επικίνδυνων τάξεων» (dangerous classes) και των «ελαττωματικών» σύμφωνα με τις εκάστοτε ελίτ. Σήμερα, ιδιωτικές επιχειρήσεις, ειδικοί και καταναλωτές, διαμορφώνουν νέα πρότυπα και μεθόδους «βελτίωσης» του ανθρώπινου είδους.

Στις σελίδες που ακολουθούν παρουσιάζονται οι σύγχρονες διαδρομές, οι μεγάλοι περιορισμοί και παραμορφώσεις που οι κοινωνικές εφαρμογές της γενετικής δημιουργούν στη ζωή των ανθρώπων. Χωρίς να μηδενίζονται τα επιστημονικά

677, στο Feigl, H. and M. Brodbeck (επιμ.), *Readings in the Philosophy of Science*, Νέα Υόρκη, Appleton-Century-Crofts· βλ. επίσης Kerr, A. (2004) *Genetics and Society: A Sociology of Disease*, Λονδίνο, Routledge· Hedström, P. (2005), *Dissecting the Social: on the Principles of Analytical Sociology*, Κάμπριτζ, Cambridge University Press· Ringer, Fr. (1997), *Max Weber's Methodology: The Unification of the Cultural and Social Sciences*, Κάμπριτζ, Μασ., Harvard University Press.

οφέλη για τη βελτίωση της υγείας και την ίδια τη ζωή από τη γενετική, ο καθηγητής Μάικλ Σαντέλ (Michael Sandel) μας υπενθυμίζει πόσο ευάλωτη είναι η επιστήμη εμπρός στη γραφειοκρατία, την αγορά και την καταπίεση που ασκείται από κυβερνήσεις, όχλους και εταιρικά συμφέροντα. Για τον Σαντέλ ειδικότερα η νέα ευγονική αποτελεί τη σύγχρονη ιστορία κοινωνικής στρωμάτωσης στον ύστερο καπιταλισμό, η οποία και θέτει διλήμματα για τη δημοκρατία, την αυτονομία και την κοινωνική αλληλεγγύη των ανθρώπων. Από την ανάλυση, αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι μπορεί βέβαια η γενετική, όσο γνωρίζουμε, να μην καθορίζει ακόμα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων και τις πορείες τους στην κοινωνία, ωστόσο μπορεί να συμβαίνει το αντίθετο. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά μπορεί να καθορίζουν τη σύλληψη και την ανάπτυξη της ζωής.

Τι επιλέγεται, τι απορρίπτεται, τι είναι συμβατό ή όχι με τη ζωή και την κοινωνία είναι αποτέλεσμα πολλών παραμέτρων. Ταξικοί φραγμοί, στερεότυπα, εθνικές και έμφυλες προτιμήσεις και διαχωρισμοί αναπτύσσουν διάφορες εικασίες και πρακτικές για τη ζωή και τη συνέχειά της, οι οποίες πολλές φορές και με διάφορους τρόπους αποτυπώνονται στην επιστημονική έρευνα, στις επιστημονικές αναλύσεις και εφαρμογές. Ίσως τελικά οι καθηγητές κοινωνιολογίας Γ. Ράνσιμαν και Ρ.Κ. Μέρτον είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν ότι οι εικασίες είναι το μεγάλο πρόβλημα στην επιστήμη και στην κοινωνία². Η υιοθέτηση και νομιμοποίηση των εικασιών σπρώχνει σε μια

2. Βλ. Runciman, W. (1997), *The Social Animal*, Οξφόρδη, Harper Collins, καθώς και τις αναλύσεις των R.K. Merton και R. Frank για το παράδοξο της σύγχρονης κοινωνίας (Matthew effect) και την ιστορία των ταλέντων, σ. 125-6· βλ. επίσης Runciman, W. (2009), *The Theory of Cultural and Social Selection*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, καθώς και Βερόσι, Μ. (1997), Η ψυχιατρική διάγνωση-ετικέτα, σ. 15-23, στο Δημητρίου, Σ. (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Αθήνα, Ιδεοκίνηση.

σειρά από πρακτικές αποθήκευσης και υποθήκευσης των φυσικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου. Αυτό όμως που αναδεικνύεται στην παρούσα μελέτη είναι ότι μέσω της σύγχρονης ευγονικής, πολιτική και βιολογία, εταιρικά συμφέροντα, μάνατζμεντ, καταναλωτικά πρότυπα και ιατρική, φαίνεται να «συνεταιρίζονται» σε μια αμοιβαία προσπάθεια κατοχύρωσης προνομίων και ενδυνάμωσης των νέων προτύπων και ομάδων που κυριαρχούν.

Η οικονομία της αναπαραγωγής

Αναφερόμενος στη γενετική μηχανική και την οικονομία, ο Σαντέλ μέσα από την εξιστόρηση διαφορετικών περιπτώσεων κυρίως στις ΗΠΑ, στρέφει την προσοχή μας στην εμπορευματοποίηση των εμβρύων και των φυσικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου. Οι διαδρομές αναπαραγωγής του ανθρώπου από τον homo ergaster, τον homo Sapiens (1,7 εκ. χρόνια πριν) και το ενδιαφέρον του για τη διαρκή μετακίνηση και την κατανάλωση θερμίδων³, μέχρι τη βιομηχανική εποχή, τη μισθωτή εργασία και την κατανάλωση εργατικής δύναμης, είναι πολύ μεγάλες.

Στη σημερινή εποχή το «αόρατο» χέρι της αγοράς έχει μια ιδιαίτερη παρουσία ιδίως στα θέματα που σχετίζονται με τη φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή του ατόμου. Αναλύοντας την οικονομία θα ήταν σχεδόν αδύνατον κάποιος να παραβλέψει ότι ένα μεγάλο μέρος της αγοράς και των προϊόντων της σχετίζονται με δημόσια και πολιτισμικά αγαθά. Αν το 1970-80 το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στην ιδιωτικοποίηση των δη-

3. Βλ. Clark, G. (2007), *A Farewell to Alms*, Πρίνστον, Princeton University Press· βλ. επίσης Smail, D. (2008), *On Deep History and the Brain*, Μπέργλεϋ, University of California.

μόσιων οργανισμών, σήμερα το ενδιαφέρον της οικονομίας αφορά την ιδιωτικοποίηση και επιχειρηματική διοίκηση των δημόσιων υποχρεώσεων του κράτους και του πολίτη. Δικαιώματα, συλλογικότητες και κοινωνικές ευθύνες ανάπτυξης της ζωής αμφισβητούνται. Δεν αμφισβητούνται μονάχα διότι το κράτος παρεμβαίνει με επιχειρηματικά κριτήρια αλλά και διότι θεωρούνται αποτέλεσμα ατομικών προσωπικών επιλογών, πόρων διαχείρισης και ατομικής επένδυσης και όχι κοινωνικής ανισότητας, σχέσεων εξουσίας και ιδιοκτησίας⁴. Ακόμη και η ορολογία που χρησιμοποιείται φαίνεται να έχει προσαρμοστεί στις νέες απαιτήσεις της οικονομίας της αναπαραγωγής. Στη θέση του όρου *χρήστης υπηρεσιών* (user) χρησιμοποιούμε πλέον τον όρο *πελάτης* (client), ενώ οι όροι *κοινωνικός αποκλεισμός* (social exclusion) και *ανισότητα*, έχουν αλλάξει περιεχόμενο ή έχουν σχεδόν αντικατασταθεί με όρους που περισοότερο εκφράζουν παθογένειες της προσωπικότητας του ατόμου και ελλείμματα σε δεξιότητες, κατάρτιση και ατομική θέληση⁵.

Από τη φτώχεια μέχρι την ψυχική, πνευματική και σωματική υγεία και αναπαραγωγή, λίγο ως πολύ οι πολίτες θεωρούνται υπεύθυνοι για την τύχη τους, ή καλύτερα η τύχη τους ορίζεται όχι από τα συμβολικά τείχη που κληρονόμησαν στη ζωή όπως στην αρχαιότητα (έρκος ή herctum) αλλά από τις προσωπικές τους επιλογές και δράσεις συμμετοχής στην πορεία της ζωής. Μέσα σε αυτό το έντονα ενδοσκοπικό και δίχως τε-

4. Βλ. Asley, D. (1997), *History without a Subject*, Οξφόρδη, Harpe Collins.

5. Βλ. Levitas, R. (2001), «Η έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού και η νέα ντιγκεμινή ηγεμονία», σ. 202-25, στο Πετμεζίδου, Μ. και Χρ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας / Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής· βλ. επίσης Nelkin, D. and Lindee, M. (1995), *The DNA Mystique: The Gene as a Cultural Icon*, Νέα Υόρκη, Freeman.

λειωμό ενοχοποιητικό περιβάλλον, αναπτύσσεται μια οικονομία της αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής, η οποία και μοιράζεται μεταξύ της κατανάλωσης κατευναστικών φαρμάκων, ιδιωτικών εταιρειών ασφάλειας ζωής, σεμιαρίων κατάρτισης και τραπεζών σπέρματος. Η οικονομία του Πρόζακ (Prozac economy)⁶, της επιτήρησης της πορείας υγείας, της προσωπικής αντιμετώπισης του εγκλήματος, της ευελιξίας της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων, των αισθητικών επεμβάσεων και της τελειοποίησης των χαρακτηριστικών των απογόνων⁷, αποτελούν πλέον οδηγό επιβίωσης και εξέλιξης. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Σαντέλ, η νέα οικονομία της αναπαραγωγής επεκτείνει την ατομική ευθύνη στη πορεία της ζωής δημιουργώντας όχι μονάχα μια δυσβάσταχτη κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και αναίρεση της κοινωνικής της διάστασης. Η τελευταία πλέον αξιολογείται βάσει των επιλογών και επιδόσεων του ατόμου.

Ως φοιτητές κοινωνιολογίας η πιο κοντινή εκδοχή των παρεμβάσεων στην ανθρώπινη ζωή που γνωρίσαμε τη δεκαετία του 1980 στη Βρετανία, ήταν η αποκάλυψη των μεθόδων που χρησιμοποιούσαν γυναικολόγοι για τον έλεγχο των τοκετών ως απόρροια των σχέσεών τους με τις φαρμακευτικές εταιρείες και τις εταιρείες που προμηθεύουν ιατρικό εξοπλισμό στα νοσοκομεία. Ακολούθησαν οι αποκαλύψεις για τις στείρωσεις 10.000 γυναικών την περίοδο 1968-69 για λόγους μείωσης της φτώχειας και της παραβατικότητας⁸. Επίσης γνωρίσαμε τις

6. Βλ. Berardi, Fr. (2009), *The Soul at Work. From Alienation to Autonomy*, Λος Άντζελες, Semiotext(e).

7. Βλ. Sofsky, W. (2007), *Privacy. A Manifesto*, Πρίνστον, Princeton University Press· Rose, N. (2000), «The biology of culpability: pathological identity and crime control in a biological culture», *Theoretical Criminology*, 4:1, 5-34.

8. Βλ. Savage, W. (1986), *A Savage Enquiry: Who Controls Childbirth?*, Λονδίνο, Virago Press· βλ. επίσης Kerr, A. (2004), *Genetics and Society: A Sociology of Disease*, Λονδίνο, Routledge.

μαζικές στειρώσεις των ινδιάνικων φυλών (1986) στις ΗΠΑ και την Κεντρική Αμερική και τη χορήγηση επικίνδυνων φαρμάκων ενέσιμης αντισύλληψης που προωθούσαν εταιρείες και φιλανθρωπικά σωματεία στη Νότια Αφρική (επί Άπαρχαϊντ) ή στις φτωχογειτονιές των ευρωπαϊκών πόλεων για την αντιμετώπιση της φτώχειας.

Στις διαλέξεις τους στο Πανεπιστήμιο του Νιούκασλ, οι καθηγητές Ίαν Μακλέοντ (Ian McLeod), Νόρμαν Ντένις (Norman Dennis) και Πήτερ Σέλμαν, αναλύοντας την κοινωνική διοίκηση της υγείας, τόνιζαν ανάμεσα σε άλλα τη σημασία της στροφής της οικονομίας προς την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών. Αυτό που φόβιζε περισσότερο ήταν η κατεύθυνση που περιγράφει ο Σαντέλ. Δηλαδή η ανάπτυξη υπηρεσιών προστασίας της ζωής όπου όχι μονάχα λίγοι θα έχουν πρόσβαση αλλά σταδιακά θα μειώνεται ο δημοκρατικός έλεγχος της υγείας και η κοινωνική αναγνώριση της κοινωνικής ευθύνης του κράτους στην παροχή δημόσιων αγαθών.

Με το Black Report και αργότερα τη συνέχειά του στη μελέτη Health Divide⁹, έγινε κατανοητό ότι στο χώρο της υγείας και της φυσικής αναπαραγωγής οι ταξικές και γενικότερα κοινωνικές ανισότητες διεργύονται. Αυτό φαίνεται να είναι αποτέλεσμα όχι μονάχα της διάθεσης πόρων, της πρόσβασης στην υγεία και της ένταξης του εργατικού δυναμικού στην ευέλικτη αγορά εργασίας, αλλά και της αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας που προκύπτουν ως αποτέλεσμα τρόπων ζωής, κοινωνικών προτύπων και φυσικών ή ψυχολογικών αδυναμιών συμμετοχής του ατόμου στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

Στα χρόνια της M. Thatcher το κοινωνικό στίγμα και οι ετικέτες αντικοινωνικής συμπεριφοράς αντικατέστησαν σε ένα

9. Βλ. Townsend, P. and N. Davidson (επιμ.) (1982), *The Black Report*, Λονδίνο, Penguin· Whitehead, M. (επιμ.) (1988), *The Health Divide*, Λονδίνο, Pelican Books.

μεγάλο βαθμό τις πολιτικές υγείας, που ως στόχο τους είχαν τη μεταρρύθμιση των οικονομικών και πολιτισμικών εκφάνσεων της καπιταλιστικής αγοράς. Οι πολιτικές πρόληψης και οι πρακτικές θετικών διακρίσεων υπέρ των ευπαθών κοινωνικών ομάδων αφέθηκαν σε κοινωνικό και οικονομικό μαρασμό. Οι μελέτες της πρόσβασης και των κοινωνικών ανισοτήτων, που πιθανώς θα δημιουργούσαν τις συνθήκες για μια έγκαιρη και ελεύθερη χρήση των υπηρεσιών και αγαθών υγείας, αντικαταστάθηκαν από ενημερωτικές εκπομπές στην κρατική και ιδιωτική τηλεόραση για τις συνήθειες και τους τρόπους ζωής των ατόμων και το πόσο πολύ μπορεί να είναι βλαβερές για τη φυσική κατάσταση. Ο προγεννητικός έλεγχος, η σεξουαλική αγωγή, η αντικαπνιστική καμπάνια, ο αλκοολισμός, η ανεργία και οι μελαγχολίες που τη συνόδευαν, η νεανική παραβατικότητα, καθώς και μια σειρά από άλλα θέματα όπως αυτό της παχυσαρκίας, την περίοδο 1980-1990, αποτέλεσαν το βασικό μέτρο διαχείρισης και ελέγχου της συμπεριφοράς των ατόμων απέναντι στην υγεία. Όσον αφορά τις πολιτικές θεραπείας, η κυβέρνηση της Θάτσερ έσπρωξε την προσοχή περισσότερο στην αξιολόγηση, την ανταποδοτικότητα και τον οικονομικό εξορθολογισμό των νοσοκομείων, καταλογίζοντας ευθύνες για την κατάσταση της υγείας στις διοικήσεις και το νοσηλευτικό-ιατρικό προσωπικό. Οι κοινωνικές συνθήκες ζωής, στέγασης και εργασίας, οι πολιτισμικές, οικονομικές και γεωγραφικές ανισότητες στην παροχή υγείας, τέθηκαν σε δεύτερη ή τρίτη προτεραιότητα και οι ευθύνες άρχισαν να βαραίνουν περισσότερο τις ατομικές συμπεριφορές.

Με το τέλος της κυβέρνησης Θάτσερ άρχισε μια νέα εποχή για την υγεία. Το ρεπερτόριο για την υγεία εμπλουτίστηκε «μετοχοποιώντας τις ευθύνες» για την ασθένεια όχι μονάχα σε άτομα αλλά και σε ολόκληρες κοινότητες και πολιτισμικές ομάδες και παραδόσεις. Το θρήσκευμα, η μετανάστευση, οι

ιδεολογίες, οι μορφές και τρόποι ζωής στις εργατικές συννοικίες και οι πολιτικές που είχαν κληρονομήσει οι πολίτες από τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις στην υγεία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισαν να θεωρούνται υπεύθυνες για τις ασθένειες και τις πρόωρες απώλειες ζωής.

Η πρόληψη της θνησιμότητας, για παράδειγμα, αποτελεί σήμερα περισσότερο ένα θέμα ενημέρωσης και συμπεριφοριστικού ελέγχου παρά οτιδήποτε άλλο. Βέβαια, δεν θα μπορούσε εύκολα κανείς να εξηγήσει το γιατί και πώς σύμφωνα με την UNICEF (1999) τα δύο πρώτα χρόνια των οικονομικών αλλαγών (με την κατάρρευση του σοσιαλισμού) στη Ρωσία κόστισαν μισό εκατομμύριο ζωές, ενώ το προσδόκιμο ζωής το 2003 παρέμενε κάτω των επιπέδων του 1985 (δηλ. στα εξήντα έξι χρόνια), εκτός και αν δεχτούμε ότι οφειλόταν στις συνήθειες που είχε αποκτήσει ο πληθυσμός αυτός επί σοσιαλισμού¹⁰.

Με βασικό υπόβαθρο τις παραπάνω επιστημονικές, στην παρούσα μελέτη αυτό που εμφανίζεται να κυριαρχεί είναι μια παγκόσμια αγορά που εμπορεύεται τις νοητικές ικανότητες των ανθρώπων, τη σωματική διάπλαση και τα αισθητικά χαρακτηριστικά. Ο Μ. Σαντέλ στο κεφάλαιο για την ευγονική της ελεύθερης αγοράς υπενθυμίζει ότι το παράδειγμα του πρωθυπουργού (1980) της Σιγκαπούρης Λι Κουάν Γιου για την ενδυνάμωση της οικονομικής ελίτ της χώρας του μέσω προγραμματικών ευγονικής, καθώς και η ανάπτυξη εταιρειών σπέρματος που εξειδικεύονται στην αναπαραγωγή και διανομή φυσικών χαρακτηριστικών, θέτουν νέα πλαίσια στην οικονομία της αναπαραγωγής. Σε αντίθεση με το παρελθόν, η νέα ευγονική στηρίζεται στην επιχειρηματική δραστηριότητα εταιρειών, τις

10. Βλ. Therborn, G. (επιμ.) (2006), *Inequalities of the World*, Λονδίνο, Verso.

καταναλωτικές αξίες, τις οικονομικές ανάγκες του ατόμου και τις διάφορες μορφές φόβου, πανικού ή δημόσιας απειλής.

Ιδεολογία και πολιτικές της νέας ευγονικής

Στη μελέτη *Εναντία στην τελειότητα*, παρελθόν και παρόν αποτελούν μία, αν και όχι προοδευτική, συνέχεια κοινωνικών παρεμβάσεων σχετικά με το τι είναι επιθυμητό και πώς θα πρέπει να εξελιχθεί η φυσική και κατ' επέκταση κοινωνική τροχιά των ανθρώπων. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, από τον Κάπωνα μέχρι τον Σπένσερ (Spencer), τον Γάλτον (Galton), τον Ντάγκντεϊλ (Dugdale), τον Γκόνταρντ (Goddard) και πολλούς άλλους θεωρητικούς της ευγονικής, αυτό που φαίνεται είναι ότι οι φραγμοί στη ζωή τελικά «κληρονομούνται», ιδίως όσον αφορά τα υλικά προνόμια και το κύρος. Όταν αυτό δεν είναι σίγουρο και οι «κληρονομίες» αμφισβητούνται, τότε η ευγονική, πότε με την κοινωνική περιχαράκωση και πότε με την αποτροπή της φυσικής αναπαραγωγής ή τον κοινωνικό έλεγχο της γενικότερα, προάγει τα ιδιαίτερα κοινωνικά συμφέροντα. Από την ιαπωνική πρακτική Shinto, μέχρι τη ναζιστική ιδέα για την κοινότητα, τη συντροφικότητα και την πατρίδα (Gemeinschaft, Genossenschaft, Heimat) ή τα βρετανικά ιδρύματα εργασίας, η κυρίαρχη ιδέα της θεοποίησης της αφομοίωσης και της ομορφιάς, αλλά και της καθυπόταξης και της διαλογής των ανθρώπων, αποτέλεσε βασικό μέρος της οργάνωσης και της κοινωνικής «ενημερίας» των κυρίαρχων τάξεων ή ομάδων¹¹.

11. Βλ. Porter, R. (2003), *Flesh in the Age of Reason*, Λονδίνο, Penguin· Barington, M. (1991), *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Λονδίνο, Penguin· βλ. επίσης Mason, T. (1997), *Social Policy in the Third Reich*, Οξφόρδη, Berg· Israel, J. (2010), *A Revolution of the Mind*, Πρίνστον, Princeton University Press· Παπαδημητρίου, Ζ. (2000), *Ο ενρωπαϊκός ρατσισμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.